

HAZARLAR

OSMAN KARATAY • TURGUT DEMİRTAŞ

Derbent Kalesi (Dağıstan)

HAZARLAR

— Hazar Denizi'nin kuzeybatı sahasında ortaya çıkan Hazarların kökenine dair süregelen tartışmalar nihayetinde emin olduğumuz husus, onların bir hanedan değil, etnik bir topluluk olduğudur. Orta Çağ kaynaklarındaki tüm atıflar, bunu doğrulamaktadır. Zaten Hazarlar ile ilgili ilk haberler, devletleştikleri sürecin oldukça öncesinden gelmektedir.

Çin kaynaklarında geçtiği üzere, Göktürklerle bağlı olan Kafkasların kuzey bölgelerindeki halklar arasında Hazarlara rastlanmamaktadır. Ancak Hazar Devleti kurulmadan birkaç yüzyıl öncesinde Uygurlara bağlı olan bir boyun ismi, Ko-Sa olarak geçmektedir. Devlet olduktan sonra Hazarlardan bahseden Çin kaynakları, onları T'u-küe Ho-sa (T'u-küe K'o-sa) olarak kayda geçirmiştir (Chavannes, 2007, s. 198, 227; Dunlop, 2008, s. 50). Bu benzerlik, doğal olarak ikisinin de aynı halk olabileceği fikrini doğurmaktadır; Dunlop bu fikirdedir. Eğer Hazarlar, V. yüzyıl öncesinde T'ieh-le boy birliği içinde Tobol Havzası'nda bulunuyorsa T'u-küe Ho-sa'nın Uygurlar ile birlikte doğuda kaldığını ve batıya göçmediğini düşünebiliriz. Bu durum, Hazarların daha sonra Uygur birliğini ortaya çıkaran teşekküle katıldıklarını gösterir (Karatay, 2013, s. 337).

Etnik köken konusunda Hazarların nadir de olsa günümüze erişebilen kaynaklarında tatmin edici bilgiler mevcuttur. Hazar Kağanı Yusuf'un 960'lı yıllarda Endülüs Emevi Devleti'nde vezirlik yapan Hasday bin Şaprut'a cevap niteliğinde yazdığı mektupta şecerinden de bahseder: “Sen mektubunda bizim hangi halktan, hangi boy ve kabileden geldiğimizi soruyorsun. Biz Togarma'nın oğlunun oğullarından, Yafes'in oğul-

HAZARLARIN
HÂKİMİYET
KURDUKLARI
COĞRAFYA
ÜZERİNDEKİ
VARLIKLARINI,
BÖLGEDE
DEVLETLERİNİ
TESİS ETTİKLERİ
TARİHTEN ÇOK
DAHA ÖNCELERİNE
DAYANDIRAN
YORUMLAR
MEVCUTTUR. BU
YORUMLARDA
MÖ II. YÜZYILDA
BÖLGEDE HAZARLARA
RASTLANILMAKTADIR

OSMAN KARATAY
TURGUT DEMİRTAŞ

larından. Bizim atalarımızın şecere kitaplarında Togarma'nın on oğlu olduğunu bulduk, onların adları şöyledir: Birincisi Agiyor, sonra Turas, Avar, Uguz, Biz-l, T-rna, Hazar, Zanur, Bulgar, Savir. Biz Hazar'ın oğullarından geliyoruz; bu oğulların yedincisidir.” (Karatay, 2014, s. 288, 304). Aynı şekilde o dönemden bir başka mektup daha vardır. Mısır'da bulunan isimsiz bu mektup, Hazar Devleti'nin ilk kuruluşunu anlatır: “Ermenistan'dan babalarımız onların önünden kaçtı... çünkü putperestlerin boyunduruğu altında kalmaya dayanamıyorlardı. Ve Hazar halkı onları kabul etti. Hazar halkı önceden Tevratsız idiler... Ve memleketin sakinleriyle evlendiler ve onlarla karıştılar. Onların amellerini öğrendiler ve onlarla birlikte sürekli savaşmaya gittiler. Ve onlar bir halk oldular. Sadece sünnet akdine riayet ediyorlardı ve birazı Sabbat'a riayet ediyordu. Hazar memleketinde o zamanlar hükümdar yoktu.” (Karatay, 2008, s. 4-5).

Orta Çağ'ın önemli âlimlerinden olan Mesudi'nin de Hazarların kökeni konusunda verdiği bilgileri dikkate almamız gerekmektedir. Zira ona göre Hazarlar; Türkçede Sabir (Suvar), Farsçada Hazar olarak adlandırılmaktadır. Benzer şekilde, Belazuri de Kabala ismindeki bir Suvar kentinden Hazar şehri olarak bahseder (Golden 2006a, s. 46; Belâzurî, 2002, s. 291; Togan, 1981, s. 172). Dahası VI. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasların güneyi gibi Suvarların yaşadığından emin olduğumuz bölgelerdeki Hazarlardan da sıkça söz eder (Dunlop, 2008, s. 36-7). Zaten bir yüzyıl sonra bu bölge, Hazar ülkesi olarak anılacaktır (Belâzurî, 2002, s. 278; Dunlop, 2008, s. 38; Artamonov, 2004, s. 158, 167, 185). Bu gibi havadis, Hazarların Suvar asıllı olduğu veya bu iki boyun aynı olduğu düşüncesini akla getirmiştir. Özellikle Németh bu görüştedir (Németh, 1930, s. 204). Artamonov ise bu iki boyun aynı kökten olması hasebiyle kolayca karıştığını ve öncesinde Suvar boy birliğine bağlı Hazarların zamanla güçlenerek Suvarları kendine bağlı kıldığını söyler (Artamonov, 2004, s. 171-2). Örneklendirmek gerekirse Oğuz adının zamanla Türkmen adına dönüşmesini andıran bu durumu, esas itibarıyla etnik toplu-

lukların geçirdiği doğal süreç içerisinde değerlendirmek mümkündür. Süreğen olan bir zayıflama veya güçlenme, birçok etnik topluluk için gerçekleşmesi olağan bir dönemdir. Bu bağlamda zaman içinde bazı boyların bölünüp birleşmesi ve eski olanların zayıflaması, yenilerin güçlenmesi Hazar-Suvar bağlantısını açıklamada konusunda mantık dâhilinde görünmektedir. Zira 558 senesinde Avarlar tarafından ciddi bir darbe alan Suvarların hâkimiyet alanlarının Hazarlar tarafından doldurulduğu görülmektedir (Golden, 2006a, s. 62, 65).

Hâlbuki Hazar Kağanı Yusuf, mektubunda Hazar ve Suvarları ayrı birer boy olarak sıralamaktadır (Duranlı-Karatay, 2013, s. 209). Bunun yanında VI. yüzyıla ait Hatip Zekeriyâ'nın kitabına yapılan bir eklemede, kuzeydeki güçlü boylar arasında 'sbr' ve 'ksr' isimlerinde iki ayrı boy da geçmektedir (Zachariah, 1899, s. 328). VII. yüzyılın ikinci yarısına ait *Ermeni Coğrafyası*'nda Hazarlar ve Suvarlar, birbirinden farklı boylar olarak gösterilmiştir (Hewsen, 1992, s. 55A). Bu dönemde Suvarların hareket alanlarından haberdarız ancak Hazarların Kafkasların kuzeyine nereden göçtüklerine dair kesin bir haber mevcut değil. Theophanes ve Nikephoros gibi iki önemli Bizans yıllıkçılarından yanı sıra Süryani âlim Mikail ve Bar Hebraus, Hazarların VI. yüzyılın sonunda İç İskitya'dan getirildiğinden bahseder (Theophanes, 1997, s. 498; Nikephoros, 1990, s. 89; Michel le Syrien, 1901, s. 363-4). Bu noktada İç İskitya'nın yerini ararken sıkça Barsil halkına rastlamaktayız. Theophanes, Hazarların geldiği yere 'Bersilia' derken Nikephoros onların Sarmatların hemen ötesindeki 'Bersilia'dan getirildiğini söylemektedir. Süryani Mikail ve Bar Hebraus ise Hazarları; Kafkasya'ya, Alanların ülkesi olan 'Bersilia'ya yerleştirirler (Hewsen, 1992, s. 55-55A). Bu Barsil halkıyla ilgili *Ermeni Coğrafyası*'ndan da bazı bilgiler alabilmekteyiz. Buna göre Barsiller, önceki yurtlarından Hazar baskısı neticesinde göçe zorlanmış ve İdil deltasını yurt edinmişlerdir. Hatta aynı kaynağa göre Hazar Kağanı'nın eşi, Barsil boyundandır (Hewsen, 1992, s. 57A). Esasında bu iki boy- la ilgili II. yüzyılın sonlarına ait şüpheli de olsa bazı haberlere de sahibiz. Horenli Musa, Bu

iki halkın Ermenistan'a saldırdığından ve Ermeni Kralı Valarş tarafından püskürtüldüğünden bahsetmektedir (Moses Khorenats'i, 1978, s. 211). Ancak Flavius Josephus, bu saldırının Alanlarca yapıldığını söyler ki doğruluk payı daha yüksektir (Whiston, 1856, s. 458). Yine Horenli Musa'da ve *Alban Tarihi*'nde yer alan bilgilere göre IV. yüzyılda Güney Kafkasya'ya, yani Albanya'ya bir Barsil göçü vardır. Sonrasında Barsiller ile Ermenilerin savaşları cereyan etmiştir (Moses Khorenats'i, 1978, s. 200, 237; Kalankathı Moses, 2006, s. 38, 48).

Göktürklerin kurulması ile batıya doğru gerçekleşen Avar göçünün güzergâhı Barsillerin yakınından geçmekteydi. Theophilaktos Simokattes, Barsilleri de Avar göçünden tedirgin olan boylar arasında saymaktadır (Mangaltepe, 2009, s. 51). X. yüzyılda yazılmış *Hudûdül-Âlem* ve İbn Rüsteh'te İdil Bulgarlarına bağlı halklarından birinin adı 'Barsula' olarak geçmektedir (*Hudûdül-Âlem*, 2008, s. 123; Şeşen, 1998, s. 70). Golden bunların Oğur kalmıntıları olduğunu düşünmektedir (Golden, 2006a, s. 104, 167). Togan ise Barsil halkını Boroç isimli bir Kıpçak ailesi ve Anadolu'daki Borocoğlu aşireti ile günümüzde Gürcistan sınırları içindeki Türk nüfusu fazla olan Borçalı isimli bölgeyle aynı olduğunu düşünmüştür (Togan, 1981, s. 172).

GÖKTÜRKLER VE HAZAR DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Hazarların hâkimiyet kurdukları coğrafya üzerindeki varlıklarını, bölgede devletlerini tesis ettikleri tarihten çok daha öncelerine dayandıran yorumlar mevcuttur. Bu yorumlarda MÖ II. yüzyılda bölgede Hazarlara rastlanılmaktadır (Kuzgun, 1985, s. 23-4). Kalankathı Moses'in aktardığına göre IV. yüzyılda Hazarların Derbent'i aşarak Ermenistan'a saldırdıkları görülmüştür (Kalankathı Moses, 2006, s. 51-2). Bunu şüpheli görebiliriz. Aynı kaynağa göre Hazarların 552'de bir saldırısı daha olmuştur. Bu tarih, daha sağlam görünüyor. Zaten Artamonov, Golden ve Dunlop'a göre Ha-

zarların tarih sahnesine çıkışları; 531-579 yılları arasında, Sasani hükümdarı I. Hüsrev zamanında gerçekleşmiştir (Golden, 2006a, s. 61-2; Dunlop, 2008, s. 21; Artamonov, 2004, s. 195-207). VI. yüzyılın ortalarındaki Bizans-İran savaşları, paralı askerlik yapan Kafkaslardaki Türk nüfusu için çalışma alanı olmuştur. Ancak bu Türk nüfus, genel olarak Bizans tarihçisi Prokopius tarafından Suvar olarak adlandırılmıştır (Procopius, 1914, s. 199-200).

Bahsi geçen VI. yüzyılın ikinci yarısı, Kafkaslarda Göktürk hâkimiyetinin de iyice pekiştiği bir dönemdir. 560 yıllarında, Avarların peşinden Azak Denizi'ne kadar ilerlemişlerdir, fakat bu dönemde bölgeye yapılan bir Hazar göçü vaki değildir. Bu yüzden Hazarların çok yakın ilişkilere sahip oldukları anlaşılan Suvarlar ile birlikte geldiklerini düşünebiliriz. Bu da bizi çok daha erken tarihlere götürmektedir. Hatta Czeglédy, Hazarları Suvar boy birliğinin bir üyesi olarak görmektedir (Czeglédy, 1985, s. 80). Zaman içinde Hazarlar, yükselerek boy birliği içinde öne çıkmış ve ismini geniş kitlelere yaymıştır. Bunu, farklı coğrafyalarda da görmekteyiz. Önceleri mensubu olduğu 9 kabileye adını veren Macarlar, bunun örneklerindendir (Karatay, 2013, s. 341).

Kafkasların kuzeyindeki düzlüklere yayılmış Göktürklerle bağlı halklar, zamanla Göktürkler adına hareket etmeye başlamışlardır.¹ Mesudi'nin verdiği habere göre Hazar tarhanı VI. yüzyılın sonlarında İran'a saldırmıştır (Mesudi, 2004, s. 163). Bu tarhanın Göktürkler tarafından, Hazarlara komuta etmek için gönderilmiş olduğundan bahsetmek mümkündür. Zira VII. yüzyıldan sonra Göktürklerin batı siyasetinde de değişiklik olmuştur, çünkü artık dikkatlerini güneye, İran üzerine yoğunlaştırmışlardır. Bu dönemdeki İran-Bizans savaşları, Bizans'ın Avarlar ile ve onların düzene soktuğu Slavlarla uğraşması üzerine İran lehine değişmiştir. Böyle bir durumda Bizans İmparatoru, Heraklius'un İranlılara karşı Göktürklerle ittifak teklif ettiği görülmektedir. Göktürkler için son derece memnuniyet verici bu durumdan istifade etmek elzem görülmüştür ve

¹ Bu halklardan Utigurlar, Kırım'ın doğusundaki Kerç Boğazı'na saldırmışlardır. Bu saldırı "Akkagas" adında bir kadın komutandan bahsedilmektedir (Mangaltepe, 2009, s. 82-3).

Hazar Hanlığı

Kafkaslarda birtakım harekâtlarda bulunmuşlardır. Tiflis kuşatması döneminde² önemli bilgiler aldığımız Theophanes, kuşatmayı yapan ordu ile ilgili olarak “Hazar denen Türk” ifadesini kullanmıştır (Theophanes, 1997, s. 446). Bu ifade bize bazı ipuçları vermektedir. Zira kuşatmayı yapan ordu Hazarlardan oluşmakta olup komuta kademesi ise Göktürkler tarafından atanmıştır (Dunlop, 2008, s. 45). Komuta kademesinin başında Bizans ile ittifak halinde olan Göktürk Kağanı T’ung Yabgu bulunmaktadır (Golden, 2006a, s. 63). Fakat Göktürk başkentinden gelen haberle Bizans kay-

naklarında Ziebel -Alban Tarihinde Cebu olarak geçen Yabgu Kağan- acil olarak doğuya hareket etmiştir. Bu acelenin sebebi, başkentte çıkan isyandır. Bu isyan, Göktürklerde iktidar değişikliğine neden olmuş ve T’ung Yabgu öldürülmüştür.³ Çin kaynaklarından oldukça gaddar olduğu ve sert bir yönetim tarzının olduğu anlaşılan (Chavannes, 2007, s. 54, 86-7) Yabgu, öldürülmeden önce Kafkaslarda bıraktığı oğlu Şad’a bir haber göndermeyi başarır. Haber “Haydutlar bana baskın yaptı ve sen artık yüzümü göremeyeceksin. Sana tavsiyem bir an önce yanındakilerin hepsini mah-

vetmen ve canını onlardan kurtarmandı, çünkü onlar buradaki hadiselerden senden önce haberdar olurlarsa seni yok ederler. O zaman ben de veliahtsız ölürüm.” (Kalankatlı Moses, 2006, s. 179) şeklindedir. İsyân sonucunda T’ung Yabgu’nun amcası Bagatur tahta çıkırsa da işler yolunda gitmez. Zaten isyandan sonra devletin gücü, artık Kafkaslara ve Hazar Denizi’nin batısına ulaşamaz hâle gelmiştir. Böylece T’ung Yabgu’nun oğlu Şad, Hazar’ın batısındaki Göktürk tebaası nüfus üzerinde otorite kurmak için uygun bir ortam bulmuştur. Bundan sonrası doğudan bir haber gelme ihtimali ile geçen bekleyiş sürecidir. Bu süreç, Hazarların öne çıktığı Türk boylarının Göktürk idaresini içselleştirmesi ile geçmiştir. Hatta süreç içerisinde Göktürk idarecileri, Hazarlar arasında “Hazarlaşmıştır”.

Hazarların kuruluşunda Göktürk idaresinin etkisini anladığımız belki de en önemli kaynak yazarını bilmediğimiz, Kahire’de bir sinagogda bulunmuş olan *Kenize Mektubu*’dur. Bu mektupta Hazarların kurulduğu dönem kastedilerek “Hazar memleketinde o zamanlar hükümdar yoktu. Sadece savaşta zafer kazananları ordunun komutanı olarak atarlardı.” şeklinde bir haber mevcuttur (Karatay, 2008, s. 5). Burada ilginç olan şey Hazarlarda hükümdar olmamasına rağmen, düzenli bir orduya sahip olmalarıdır. Bu tarihte pek görünür bir hadise değildir. Zira düzenli ordu ve devletin kuruluşu zincir misali birbirine bağlıdır. Ancak mektubun devamında bir ‘bey’den bahsedilmektedir. Esasında bu beyin varlığıyla birlikte idari yapıyı daha net görebiliyoruz. Zira Hazar’da siyasi bir yapı mevcuttu ve Hazarlar, düzenli bir orduya sahiplerdi. Olmayan ise Türk devlet teşkilatının temeli sayılabileceğimiz kut sahibi bir kağandı. Göktürklerin 630’dan sonra içinde bulunduğu karışık ve Çin tahakkümü altındaki mahzun dönemde, devlet erki batıya, Kafkaslara kadar uzanamamaktadır. Bahsi geçen T’ung Yabgu’nun oğlu olan Şad, babasının mektubunda belirttiği üzere kendi güvenliğini sağlamış ve olayları takip etmek için maiyetiyle birlikte bir dönem için kenara çekilmiştir. Bunu, bir bekleyiş süreci olarak tanımlayabiliriz. Doğudan iç

açıcı haberlerin gelmemesi üzerine otoritesini sağlamlaştırmaya başlayan Şad, artık bir halka sahip olmuş ve özellikle Hazarlar ile bütünleşmiştir. Bu durumda Hazarları, Göktürk sülalesine bağlamak mümkündür (Vaissière, 2011, s. 239-40). Hatta *Hudûd’ül-Âlem*’de Hazar soyu “انسا” (Ensa) olarak geçmektedir ve birçok âlim bu kelimenin harf hatası ile yazıldığını ve aslında Göktürk yönetici ailesi olan ‘Aşina’ olması gerektiğini belirtmişlerdir (*Hudûd’ül-Âlem*, 2008, s. 122). Sonuç olarak, 630’da T’ung Yabgu’nun öldürülmesiyle oluşan otorite boşluğunu takip eden yaklaşık olarak on yıllık süreç sonrasında, Kafkaslardaki Hazarların ön plana çıktığı Türk boylarının kararıyla muhtemelen Şad veya onun soyundan biri kağan olarak tanınmıştır (Novosel’tsev, 1990, s. 89).

BULGARLAR VE HUNLAR İLE İLİŞKİLER

Kenize Mektubu’nda bahsi geçen, henüz bir kağanın olmadığı ve zafer kazananların bey olarak seçildiği savaşlar, Hazarlar ile Bulgarlar arasında geçmiştir. Ancak bu savaşların erken dönemlerine dair bilgi sahibi değiliz. Hatta Dunlop, aksini düşünerek bu iki halkın başlangıçta müttefik olduğunu savunmuştur (Dunlop, 2008, s. 57). 630 civarında Bulgarların oldukça güçlü olduklarını ve başlarında Kubrat Han’ın bulunduğunu görmekteyiz. Bu tarihte Hazarlarla ilişkilerin henüz bozulmamış olması muhtemeldir. Çünkü Hazarlar, henüz kağanlarını seçmemişlerdi ve daha önemli Kubrat Han, Avarlar ile mücadele halindeydi. Ardında beş oğul bırakan ve birbirlerinden ayrılmamalarını öğütleyen Kubrat Han, muhtemelen 665 civarında ölmüştür. Onun ölümünü takip eden yıllarda, ilişkilerin bozulduğunu anlıyoruz. Birkaç sene içinde birbirinden ayrılan oğullar, Hazarlara karşı mağlup olmuş ve dağılmışlardır. Oğullardan Asparuh’un Tuna bölgesine olan göçünün 670’lerin sonunda olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla dağılma dönemini de 675 civarına koymamız mümkün görünmekte.

² Bu kuşatma ile ilgili Kalankatlı Musa, ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre Avar ve İran tehlikesine karşı Heraklius Göktürkler ile ittifak yapar ve ilk zamanlarda başarılı sonuçlar alır. Devamı konusunda oldukça heveslenen imparator, İran’a karşı topyekün bir saldırı planlar. İranlıların güçlendirmelerine rağmen Derbent’i aşan Göktürk kuvvetleri, Tiflis’te Bizans ile buluşur ve şehri kuşatır. Ancak Göktürk kuvvetlerinin iklime uyum sağlayamamaları yahut Bizans tarzı kuşatmaya gönülsüz katılmaları üzerine bir başarısızlık hâsıl olur. Bu dönemde İran’da ise babası Hüsrev’i öldüren Kubad, yönetimi ele alır. Bu karışıklık içinde Göktürk kuvvetlerinin ani saldırısı ile Tiflis düşer. Haftalarca yaptıkları yağma ile ciddi gelir elde eden Göktürk ordusunda Cebu Kağan (Yabgu Kağan) komutayı oğlu Şad’a bırakarak doğuya döner. Yabgu ve özellikle Şad komutasındaki saldırılar, dönemin hemen tüm kaynaklarında Hazar olarak geçmektedir (Kalankatlı Moses, 2006, 149-53, 161-71; Theophanes, 1997, s. 446-9; Nikephoros, 1990, s. 55-67; Sebeos, 1999, s. 55, 66; Gürcistan Tarihi, 2003, s. 190).

³ 630 yılında T’ung Yabgu’nun amcasının çıkardığı isyan sonucu Göktürkler ikiye ayrılmıştır. Bu isyanda Yabgu öldürülmüştür (Chavannes, 2007, s. 55). Ayrıca 631 yılında Bizans Prensisi Eudokia, T’ung Yabgu ile evlenmek üzere henüz yola çıkmışken onun öldürüldüğünü öğrenir ve geri döner (Nikephoros, 1990, s. 67).

Hazarların Bulgarlar ile mücadelelerine en önemli atıf, Kağan Yusuf'tan gelmektedir: “Bende yazılıdır ki, atalarım sayıca daha az olduğunda, Allah-u Tekaddes ona güç, kuvvet ve metanet vermiştir. Onlar kendilerinden güçlü ve kuvvetli pek çok halkla savaş üstüne savaş yaptılar. Tanrı'nın yardımıyla onları kovdular ve ülkelerini aldılar. Bazılarını ise haraç ödemeye zorladılar. Benim yaşadığım ülkede daha önce “V-n-n-t-r-lar yaşıyordu.”⁴ Atalarımız onlarla savaştılar. V-n-n-t-r-lar daha çoktu; deniz kıyısındaki kum kadar çoktular. Fakat Hazarlar karşısında duramadılar. Ülkelerini bıraktılar ve kaçtılar. Diğerleri onları “Duna” adlı nehre kadar takip ettiler. Şimdi de onlar Kustandina yakınlarında ve Duna nehrinde yerleşiktirler.” (Karatay, 2014, s. 306). Bu atıfta Kağan, belki biraz da durumu abartarak dönemin güçlüğünü ve başarıların önemini belirtmek istemiştir. Ancak yine de Hazarların bir nesil öncesinde yaptığı Arap savaşlarından sonra Bulgarları mağlup etmeleri Kağan'ın belirttiği kadar önemlidir. Ki bu sayede Kafkasların kuzey düzlükleri ve Don Nehri'nin doğusu, Hazarların en önemli yaşam alanı olmuştur. Ayrıca Kağan'ın 650'lerdeki ve sonrasında Arap savaşlarına göre özellikle Bulgar savaşlarının üzerinde durması, Hazarların kuruluşunun tamamlandığının müjdeleyicisi olması hasebiyle olabilir.

Kağan'ın sözlerinden sadece Bulgarlar ile savaş olmadığını anlıyoruz. Araplar ile savaşın haricinde, bir de hasımlarını haraç ödemeye mahkûm bıraktıkları bazı savaşlar mevcut. Bu savaşlar; Abhaz, Ermeni ve Gürcü coğrafyasındadır. Arap fetihlerinin Güney Kafkasya'ya erişmesi ile Hazarlara vergi veren bu bölgedeki halklara yine Hazarlar tarafından yardımlarda bulunulmuştur (Belâzurî, 2002, s. 283). Aslında her ne kadar Hazarların payı olsa da burada Hazarlar adına harekât yürüten topluluk, Kafkasya Hunlarıdır. Bazı Ermeni ve Bizans kaynaklarında Maskut Hunları⁵ olarak da geçen Kafkasya Hunlarının Varaçan, Semender ve Çungars gibi şehirleri vardır (Hewsen, 1992, s. 57; Golden, 2006b, s. 124). Attila'dan

önce bu bölgede olduklarını bildiğimiz Hunların IV. yüzyılda Kafkasların güneyine etkili saldırıları mevcuttur. Bu saldırılar, *Albanlar Tarihi*'nde anlatılmaktadır (Kalankatlı Moses, 2006, s. 45). Fakat bahse değer en önemli konu; Farsların Aspandiat dediği, Türklerin Kuar olarak adlandırdığı Tanrı-han, kurban, yuğ törenleri, kutsal ağaç meşe, dua, ateş ve suya saygı gibi Hunların ve dolayısıyla eski Türk inancı ile ilgili önemli gözlemlerin varlığıdır (Kalankatlı Moses, 2006, s. 209). Ayrıca bu kaynakta Hunları ve Hazarları Hristiyanlaştırmak için yapılan girişimler de yer almaktadır. Hun İlteberi'nin bu dini kabul ettiğini anlıyoruz ancak Albanların bu başarısı çok küçük bir zümre ile sınırlı kalmıştır (Novosel'tsev, 1990, s. 176; Dunlop, 2008, s. 74).

ARAPLAR İLE İLİŞKİLER

Hazarların ünlenmesini ve dikkat çekmesini sağlayan gelişmelerden belki de en önemlisi, Araplar ile olan münasebetleridir. 642 yılında başlayan ve yaklaşık 10 yıl süren, dönemin süper gücü olarak kabul edilebilecek iki devletin de yükseliş dönemine denk gelen yıllarda ciddi savaşları olmuştur. Özellikle Arapların Dört Halife devrinde çok ciddi bir fetih hareketine giriştikleri ve başarılı oldukları görülmektedir. Hazarların ise 642 yılında, Gök-türk otoritesinin henüz sona erdiği dönemde kağan seçip seçmediklerinden emin değiliz fakat savaş gücünün oldukça iyi olduğunu tahmin edebiliyoruz. Ancak var olan bir devletsizlik hâli, Araplar için bir fırsat olarak değerlendirilmiş olabilir.

642 civarında Hazarların Kafkasya'nın güneyine erişen erkini, Derbent ile sınırlı tutuyoruz. Dönem dönem Hunların ve Hazarların mezkûr şehrin güneyine etkili saldırıları olsa da şehir, İranlıların elinde kalmıştır. Bölgedeki otoritenin tam olarak hâsıl olmaması, Arapların işini kolaylaştırmıştır. Zira Derbent'e saldırılarında dağınık ve karışık bir yapıya karşı kolaylıkla üstünlük kurmuşlardır. Böylelikle

Derbent'i aşan Araplar için önlerindeki ilk hedef, Belencer olmuştur (Romaşov, 2000-2001, s. 186-91). Bu dönemde Hazarların başkenti, İdil kıyısındaki Sarkel olarak bildiğimiz Arapların el-Beyza dediği şehirdir. Belencer ise bölgedeki önemli şehirlerin başında gelmektedir. Arapların saldırılarının VII. yüzyılın ortalarına kadar başarılı geçtiği savunulabilir, fakat en ciddi çarpışmalar, 652 yılında vuku bulmuştur. Bu tarihe kadar olan savaşlarda başarılı görünen Araplar, çok ciddi bir yenilgi yaşamışlardır; Öyle ki komutanları Abdurrahman Rabia el-Bahili, bu savaşta öldürülmüştür (Belâzurî, 2002, s. 291-2; Dunlop, 2008, s. 70-2; Artamonov, 2004, s. 239-41; Golden, 2006a: s. 39). 720'lerde tekrarlandığını gördüğümüz Hazar-Arap savaşlarında Derbent şehrinin Araplar tarafından tekrar fethedildiğini gördüğümüze göre, bu dönemde Derbent dahi Hazarların eline geçmiştir. Müteakip zaman içinde Hz. Osman'ın öldürülmesiyle Arap Devleti, ciddi bir karışıklık dönemine girmiştir. Bu karışıklık, Hazarların bölgenin güneyine etkili saldırılar düzenleyebilmesini sağlamıştır. 660'ların ortalarına doğru Hazar saldırıları, Ermeni coğrafyası ve Albanya üzerine olmuştur. Bu dönemde bölgenin idari erki, Araplara biat etmiş olan Cuvanşir'in elindedir (Kalankatlı Moses, 2006, s. 203-4, 206). Arapların karışıklık içinde bulunması, onu başının çaresine bakmak zorunda bırakmıştır. Hazarlar adına bölgede etkili olan Hunlar ile barışı yoklayan Cuvanşir, kızını Hun İlteberi'ne vermiş ve bir anlaşma sağlamıştır (Kalankatlı Moses, 2006, s. 281). Diğer yandan bu anlaşma, Hazarlar için de ihtiyaç duyulan bir öneme sahiptir. Peş peşe gelen Arap savaşları ve güney bölgesini eman içine alma gayreti Hazarları yormuştur. Ayrıca kuzeyde görünen Bulgar tehlikesi de güney cephesinin bir an önce sağlıklı bir şekilde kapatılmasını zaruri kılmıştır. Böylece belki de taviz vermek pahasına yapılan anlaşma neticesinde Hazarlar, tüm dikkatlerini Bulgarlar üzerine yoğunlaştırmışlardır. Zaten Bulgar meselesini, halleder halletmez Hazar gücünün tekrar güneyde yoğunlaştığını görüyoruz.

VIII. yüzyılda Arap fetihlerinin tekrar hızlandığı görülmektedir. Bu fetih hareketleri-

nin genişliği, Maverâünnehir bölgesinden Batı Avrupa'ya kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Derbent şehrinin Hazarların elinde olmasından mütevellit bir sınır komşuluğu da söz konusudur. Dolayısıyla Alban coğrafyasına yapılan her harekât, Araplar ve Hazarların doğrudan karşılaşmasına neden olmuştur (Novosel'tsev, 1990, s. 102-3). Arapların bölgedeki komutanı Emevî devrinin en önemli komutanlarının başında gelen Mesleme bin Abdülmelik'tir. 707 civarındaki Hazar akınları neticesinde görevden azledilmiş ve yerine Mervan bin Muhammed getirilmişse de müteakip birkaç yıl içerisinde Hazarların önemli başarıları kazanmasıyla görevine tekrar getirilmiştir (İbn'ül-Esir, 1986, IV, s. 484, 499). Bölgenin coğrafi koşullarını iyi kavrayan ve ciddi hazırlıklar yaptığı anlaşılan Mesleme, Derbent'i ele geçirir ve buradaki kaleyi yıktırır (Halife bin Hayyat, 2008, s. 373, 377; Kalankatlı Moses, 2006, s. 290). 717 civarında Mesleme'nin İstanbul kuşatması için bölgeden uzaklaşmasını fırsat bilen Hazarlar, güçlü bir orduyla saldırmışlar ve Araplara yenilip ciddi kayıplar vermişlerdir (Halife bin Hayyat, 2008, s. 388; İbn'ül-Esir, 1986, V, s. 43). Bölgeye geri döndükten kısa bir süre sonrasında Mesleme, azledilmiş ve yerine Cerrah bin Abdullah el-Hakemi gönderilmiştir. Belencer üzerine kadar ilerleyen Cerrah, burada kağanın oğlu tarafından yönetilen Hazar ordusunu mağlup etmiş ve Belencer ötesinde bazı istihkâmları ele geçirmiştir (Taberi, 2006, IV, s. 348-9; İbn'ül-Esir, 1986, V, s. 95-6, 106; Halife bin Hayyat, 2008, s. 405-8). 727'de Mesleme'nin bölgeye tekrar atandığını görmekteyiz. Bu değişiklik esnasında fırsat kollayan Hazar Kağanı'nın oğlu, Varaçan şehrini kuşatmış ancak ciddi bir direnişle karşılaşmış ve başarılı olamamıştır (İbn'ül-Esir, 1986, V, s. 119; Halife bin Hayyat, 2008, s. 417). Hunların olduğunu bildiğimiz bu şehrin Hazarlara bu denli bir direniş göstermesi, bölgede bazı toplumsal değişimlerin olduğunu da göstermektedir. Muhtemelen bölgedeki Türkler, İslam'a geçmeye başlamışlardır. Diğer yandan iki yıl sonra bizzat Kağan'ın ordusunun başında saldırıya geçtiğini görmekteyiz.

⁴ Bu isim “Onogurlar” olarak yorumlanmıştır (Dunlop, 2008, s. 58-59; Artamonov, 2004, s. 231-2; Golden, 2006b, s. 118).

⁵ Maskut ismi ile Massaget isminin benzerliği göze çarpmaktadır. Biz bu iki ismin de aynı halkı temsil ettiği görüşündeyiz.

Arapların üstünlüğüyle ilerleyen savaşlar esnasında 729'da Mesleme, tekrar görevinden alınır ve yerine yine Cerrah görevlendirilir (İbn'ül-Esir, 1986, V, s. 123; Halife bin Hayyat, 2008, s. 418). Oldukça cesur bir hamlede bulunan Cerrah, doğrudan Hazar başkenti el-Beyza'ya saldırmış ancak kısa süre içinde çekilmiştir. Buna karşılık kağan da Cerrah, daha geri dönmeden Erdebil üzerine saldırmıştır. Taberi'ye göre, Erdebil'e abartılı olduğu çok açık olan 300 bin kişilik ordu ile gelen Hazarlar, bir savunma ile karşılaşmamışlar; geriden yetişip gelen Cerrah'ın birliklerini de dağıtmışlardır. Bu savaşta Cerrah'ın hayatını kaybetmesi, Arapların bozgun yaşamasına da neden olmuştur. Dağılan Arap ordusu karşısında savunmasız bir alan bulan Hazar ordusu, Musul'a kadar ileri harekâta girişmiştir. Neticede pek çok ganimet ele geçirilmiştir (İbn'ül-Esir, 1986, V, s. 132; Taberi, 2006, IV, s. 350-2; Kalankatlı Moses, 2006, s. 290-1; Halife bin Hayyat, 2008, s. 419-20).⁶ Savaş coğrafyasının genişlemesi ve Hazarların kale kuşatma konusunda yeteri kadar başarılı olamamaları neticesinde toparlanan ve komutasının Mesleme'nin aldığı Arap orduları, Hazarları püskürtmekle kalmamış; tekrar Derbent'i ele geçirmişlerdir. İbn'ül-Esir'e göre bu savaşlarda Kağan'ın oğlu öldürülmüştür. Kağan, savaşa müdahil olsa da başarılı olamamıştır.

732 yılında Mesleme'nin yerine Mervan bin Muhammed atanmıştır (Halife bin Hayyat, 2008, s. 425; Belâzuri, 2002, s. 297). Derbent ve Orta Kafkaslardaki varlığını güçlendiren Mervan, geniş çaplı bir saldırı hazırlığında bulunmuştur. Hazarların Araplardan haber almasını engellemiş ve şaşırtıcı bir yol izlemiştir. Hazarların ordusunun ciddi kısmıyla Belencer ve Semender yolu üzerinde mevzilenmesi, başkentlerinin açık ve korunaksız kalmasına neden olmuştur. 737'de beklemedikleri şekilde Arap ordularını başkent önlerinde gören Kağan, gönderilen elçinin Müslümanlık davetini kabul etmiştir (İbn'ül-Esir, 1986, V, s. 155,

164-5, 178; Taberi, 2006, IV, s. 363-4; Halife bin Hayyat, 2008, s. 430; Artamonov, 2004, s. 289-90; Dunlop, 2008, s. 97). Kalbi olmadığı ve kararı siyaseten almış olduğu belli olan Kağan'ın din değiştirme hadisesi, kısa süre sonra eskiye dönmüştür. Araplar, bu savaş ile Hazarlara çok ciddi bir gözdağı vermişler ve üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir. Dunlop, Arapların Hazar Devleti'ne son verme fırsatını kullanmadığı fikrindedir. Bununla birlikte Arapların kuzeyde güçlü bir ordu bırakmasının mümkün olmadığını da kabul etmektedir (Dunlop, 2008, s. 101). Nihayetinde küçük çatışmalar haricinde bu savaşlar, Hazarlar ile Araplar arasında vuku bulan son savaşlar olacaktır.

BİZANS İLE İLİŞKİLER

Arapların güçlü bir siyasal teşekkül ile giriştikleri fetih politikaları sonucunda evvela Arap-Bizans savaşlarını görüyoruz. Bu savaşlarda Hazarların da taraf olmalarını beklemek doğaldır. Ancak Araplarla olan savaşlar neticesinde, Hazar-Bizans ilişkilerinin dostane bir seyir izlediğini düşünemeyiz. Zira Kafkaslar konusunda, yer yer ittifak ilişkileri görülse de kesin bir uzlaşma gerçekleşmemiştir. Bu coğrafyada üç devletin de egemenlik iddiası mevcut olmuştur. 670 civarında Bizans ve Araplar arasında yapılan bir anlaşmaya göre Güney Kafkasya ve Albanya, iki devletin ortak sahası olarak kabul edilmiştir (Ostrogorsky, 1995, s. 121; Aramonov, 2004, s. 255). Gerçi bu anlaşma kısa süre sonrasında Bizans imparatoru II. Iustinianos'un⁷ bölgeye el koyması ile neticelense de Araplar bunu görmezden gelmişlerdir. Bunun sebebi ise Arapları hayli uğraştıran Ermeni isyanlarıdır (Novosel'tsev, 1990, s. 177; İbn'ül-Esir, 1986, IV, s. 428, 463). Bizans İmparatoru'nun doğudaki faaliyetleri hususunda Hazarların seyirci kalmadıklarını görüyoruz. II. Iustinianos, 695'te sürgüne gönderildikten sonra ileride muvaffak olacağı tahta çıkma emellerinden vazgeçmemiştir. Ancak

başkentin bu durumdan haberdar olması, kendisini korkutmuş ve Hazarlara sığınmasına sebep olmuştur. Hazar Kağan'ı devrik İmparator'u desteklemiş, hatta kız kardeşini vermiştir. Bu sırada İstanbul'da tahta oturan II. Tiberius, gidişattan endişe etmiş ve Kağan'dan Iustinianos'un teslim edilmesini istemiştir. Kağan'ın bu teklifi kabul ettiğini, Hazar eşi vasıtasıyla öğrenen devrik İmparator çareyi kaçmakta bulmuş ve Tuna Bulgarlarına sığınmıştır. Burada Tervel Han'ın yardımını almayı başaran II. Iustinianos, 705 yılında tahtını geri alabilmiştir (Theophanes, 1997, s. 520-3; Nikephoros, 1990, s. 101-5; Leo the Deacon, 2005, s. 154-5).

Tahtını geri alan İmparator, düşüncesizce ve fevri bazı hamlelerde bulunmuştur. Bulgar Hanı ve Araplar ile ilişkisinin bozulmasının yanında, kendisini teslim etmeyi kabul eden Hazar Kağanı'na da beslediği kini açığa çıkarmıştır. Bunun için Kırım'a sefer düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Hazar otoritesinin Kırım'a kadar eriştiğini görüyoruz (Noonan, 1998-1999, s. 207-8). Kırım'ın batısı ve güneyindeki kıyı şeridinin Bizans'ın elinde olduğu, geri kalan kısmının ise Hazarlarda kaldığı düşünülmektedir.

Bizans'ın Kırım'a gerçekleştirdiği sefer, İmparator'un da hayatına mal olacak bazı gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Kerson şehrini ele geçiren Bizans kuvvetleri, buradaki Hazar Tudunu'nu esir almışlardır. Kırım halkına karşı da gösterilen hasmane tutum neticesinde bölgede büyük bir isyan başlamıştır. Bu isyanda Hazarlardan yardım istenmesi, Bizans'ın esir aldığı Tudun'u serbest bırakmasını sağlamıştır. Ancak Hazarlar, onun geri dönüş esnasında hayatını kaybetmesine misilleme olarak cenazeye refakat eden 300 Bizans askerini kılıçtan geçirmişlerdir. Bu gelişmeler neticesinde, 711 yılında II. Iustinianos tekrar tahttan indirilmiş ve Hazar eşinden olan veliaht ile öldürülmüştür (Brook, 2002, s. 475).

Kırım'daki Hazar hâkimiyeti konusunda, 655 yılında Kerson'da yaşanan kıtlık ile ilgili bir Bizans belgesine dayanarak Artamonov, Kırım'ın önemli bir bölümünün henüz VII.

yüzyılın ortalarında iken Hazar otoritesi altına girdiğini iddia etmektedir. Esasında II. Iustinianos'un Hazarlar ile kolayca kurduğu temas bu iddiayı destekler görünmektedir. Ancak daha önce bahsettiğimiz üzere 665-675 arasına yerleştirdiğimiz Hazar-Bulgar savaşlarından yaklaşık 10 yıl öncesinde Kırım'ın Hazar idaresi altında olmasını düşünmemiz gerekecektir. Bu durumda Hazar idaresinin Büyük Bulgar Devleti, yıkılmadan onun batısına geçtiğini anlamalıyız. Diğer yandan, Göktürk erkinin Kırım'a kadar uzandığı dönemde ve sonrasında Hazar Devleti'ni kuracak nesiller ile bölgenin tanıdık bir yer olması bu fikri kuvvetlendirebilir (Artamonov, 2004, s. 260).

Kırım'daki Hazar hâkimiyetinin zayıflaması genel olarak 750'lerden itibaren başlatılır ancak bölgedeki Hazar idaresi, devletin son zamanlarına kadar devam etmiştir (Noonan, 1998-1999, s. 208; 1984, s. 233). Öyle ki devletin yıkılışına kadar Kırım'da bir Hazar birliği bırakılmıştır (Noonan, 1998-1999, s. 209). Kağan Yusuf da devletin çöküşünün çok yakın olduğundan habersiz çizdiği ihtişamlı bir Hazar Devleti resminde, ülkenin batısındaki kendisine tâbi 13 şehirden bahseder (Karatay, 2014, s. 312-3). Bu şehirlerden Sarkel ve Şamkerts haricindeki 11 şehir Kırım'dadır.

Kırım ile ilgili bir tahmini de Konstantin Porphyrogenitus'un Hazar'a karşı olan üslubundan hareketle yapabiliriz. Bu üslup, Hazar'a karşı düşmanca duygular içermektedir. Eğer Porphyrogenitus, eserini dinî ön yargılardan bağımsız bir düşünce ile yazdıysa bu duyguların sebebi muhtemelen Kırım üzerindeki çatışmalar ve Hazarların bölgede aktif rol oynamasıdır (Artamonov, 2004, s. 571).

HAZARLARDA MUSEVİLİĞİN KABULÜ

Araplar ile girilen mücadelelerin sonu, Hazarlar için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 737 yılındaki son savaşta Arap ordularını başkentinde gören Kağan, formalite icabı Müslümanlığa geçmiş ve kısa süre sonrasında bu dinden dönmüştür. Bu tarihten sonra Mu-

⁶ Muhtemelen bu savaşlardan Kağan Yusuf'un mektubunda bahsedilmektedir. Kağan'a göre atalarından Bulan isimli bir kağana rüyasında melek görünmüş ve ondan Musevi tapınağı inşa etmesini istemiştir. Bunun için "Ar-d-vil" şehrine saldırılmasını salık vermiştir (Karatay, 2014, s. 292, 306).

⁷ 685-695 ve 705-711 arası olmak üzere iki defa tahta çıkmıştır.